

УДК 81'282

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРКИ МІСТА ГНІВАНЬ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПІДСИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ

А. В. Вдовиченко, Г. В. Ситар

Анотація. У цьому дослідженні розглянуто фонетичні особливості говірки жителів міста Гнівань Тиврівського району Вінницької області. Проаналізовано підсистему приголосних. Специфіка досліджуваної теми передбачає застосування системного підходу до літературної та джерельної бази роботи, використання описового, порівняльно-історичного методів і методів аналізу та синтезу.

Ключові слова: говірка, звукосполюка, консонантизм, приголосний, фонема.

Дослідження звукової системи діалектного мовлення початку ХХІ століття є важливим завданням сучасного мовознавства, розв'язання якого повинне враховувати низку чинників: історію заселення відповідного регіону або населеного пункту, особливості походження звуків, вплив сусідніх говірок та ін. Говірка міста Гнівань належить до подільського говору південно-західного наріччя [1; 2; 3; 4] й поєднує в собі риси різних говірок. Підсистема приголосних цієї говірки досі не була предметом спеціального аналізу, що й зумовлює **актуальність** обраної теми.

Мета дослідження – з'ясувати особливості підсистеми приголосних говірки міста Гнівань Тиврівського району Вінницької області. Відповідно до мети реалізовано такі **завдання**:

– обрано інформантів-носіїв говірки міста Гнівань і здійснено цифрові записи їх усного мовлення;

– проаналізовано записи й виділено особливості реалізації приголосних фонем у говірці міста Гнівань порівняно з літературною мовою та іншими говорами.

До дослідження залучено зразки мовлення 14 мешканців міста Гнівань віком від 35 до 80 років, серед них 11 жінок і 3 чоловіків. Інформантів було дібрано з урахуванням таких критеріїв: вони є корінними мешканцями Гнівані, не мають розладів мовлення і вад слухового апарату, не мають вищої освіти, що зумовлює мінімальний вплив літературної мови на їх мовлення.

У консонантизмі говірки міста Гнівань, як і у вокалізмі [5], спостережено особливості як кількісного складу приголосних фонем, так і реалізації і частоти їх вживання в мовленні. Наприклад, у цій говірці немає фонемі [p'], відповідно в ній збільшена частота вживання фонемі [p], яка замінила першу в усіх випадках її вживання: *[але ми в мудрарилис'а]*, *[вони жіі в радно і понесли на вес'іл'а]*.

Досить виразно простежується залежність звукового вияву дзвінких і глухих приголосних фонем від фонетичних позицій, у яких вони опиняються в живому мовленні. Це викликає навіть взаємозаміну дзвінких і глухих приголосних у відповідних фонетичних умовах, як, наприклад, часткова втрата дзвінкими приголосними дзвінкості в кінці слова та всередині перед глухими (*[а банц'а сварилас'а]*, *[банц'а зл'іс' зл'іс'/а ја ш не хоч'у// мамі зарас скажу]*, *[на роботу в сутиску на завот / ше не зак'інчила/ рік лишив'са дес' мен'ше до зак'інчен'а техн'ікума/ вийшла зам'іш]*, *[вже нач'ало роспат сојуса]*).

У процесі дослідження було виявлено, що в Гнівані фонема [ф] часто реалізовано на місці звукосполюки [хв]: *[ф'іст]*, *[ф'іртка]*.

Також можемо спостерігати й те, що ствердіння губних, яке відбулося свого часу на всій території української мови, спричинило появу перед [а], що виникло з давнього носового [ε], двофонемних сполук губних з [j], а також з м'якими [л'], [н'], які стали

наслідком виділення колишньої м'якості (палатальності) губних в окрему артикуляцію. Сполука «губний + [j]» зафіксована на всій території поширення української мови та стала літературною нормою, проте в говірці міста Гнівань послідовно реалізовано сполуки [мн'], [бл'], [вл'] ([мн'асо], [памн'ат'], [мн'ати], [голубл'ата], [здоровл'а]): *[так само було обовл'асково на парат пройшлис'а]*.

З інших явищ, пов'язаних з губними приголосними, вдалося виявити в мовленні опитаних мешканців асимілятивні перетворення [вн] > [мн]: [р'імний], [р'імн'ати].

Як і в літературній мові, передньоязикові проривні фонемні протиставляються за дзвінкістю-глухістю (/д/ – /т/, /д'/ – /т'/) і за твердістю-м'якістю (/д/ – /д'/, /т/ – /т'/), проте для мовлення мешканців Гнівані властиве оглушення дзвінких приголосних у кінці слова: *[тоже був парат/на с'оме жовт'н'а був парат і вих'ід'н'і були колис']*, *[і неї не було боже борони/ шоп це сид'іти там на л'ішку/ дуже вишиит'і ці вишиит'і велич'езні подушки з наволоч'ками]*.

У деяких словах у позиції перед шиплячим фонема [д] замінюється фонемою [т], яка переходить у [ч]: *[помн'у в молочиших класах вчилис'а/ то ше була в школ'і своја музика//]*.

У двофонемних сполуках [з'д'], [с'т'] фонемні [д'], [т'] часто переходять в африкати /дз'/, /ц'/ ([гн'із'дз'і], [чес'ц'], [с'ц'іна] та ін.): *[зимоју вони прикривали сон'ашниками/ шоп не дуже змокр'іли с'ц'іни/ а јакшо в куточ'ку т'іки дв'і к'імнатки було і с'ц'іни і тако н'іби/ јак сказати/ ком'ірчина там була / сало вони складали тако в бад'у/ і це все дерево було/ на с'ц'іл'ки ці реч'і були деревјан'і і вони відч'асу нас'ц'іл'ки вже аш залуснилис'а/ аш лаков'і стали/]*.

У сполуці [дц'] фонема [д] унаслідок регресивної асиміляції переходить у [ц'], а в результаті наступного стягнення двофонемна сполука [ц'ц'] нерідко перетворюється на однофонемну [ц'] або [ц]: *[дванац'іт'], [тринадц'іт']*.

Привертає увагу й те, що у формах 3-ої особи дієслів теперішнього часу приголосний [т] звичайно твердий: *[п'іду ту конф'етку подушеч'ку одну дв'і в'із'му тай знов кортит//]*, *[јак робл'ат в сил'і вис'іл'а/ то робиц'а воно с:уботи/ в суботу приход'ат коровай/ вд'іваюц'а в ці україн'с'к'і форму/ л'енти/ в'іноч'ки і јупка/ і бл'уска це вд'іваюц'а д'івч'ата/ друшка і молода/ ідут по сил'і пригласили/ а стар'і/ а дв' молодих ж'інки/ це називајуц'а коровайниц'і/ вони приглашајут до коровају/ сход'ац'а вечер'і л'уди і робл'ат дома коровай/ не заказујут так јак тут/ а робл'ат коровай/ сробили коровай/ кухарка встромила в п'іч'вже його вс'о / в'ін пичец'а/ гусоч'ки так'і робл'ат//]*.

Група передньоязикових фрикативних свистячих фонем складається з чотирьох одиниць. Ці парні фонемні протиставляються як за дзвінкістю / глухістю (/з/ – /с/, /з'/ – /с'/), так і за твердістю / м'якістю (/з/ – /з'/, /с/ – /с'/) і в говірці міста Гнівань: *[одного року то таки морос//]*, *[а сам ја йду черес колгосп/ черес подвір'а]*, *[і в'ін заліс цей хлопчик //]*. Фонемні [з], [с] реалізуються в основних своїх виявах [з], [с], а також у звукових варіантах [з'], [с']: *[но в'ін побачив тоже ж'із'н'і]*, *[гор'ів самол'от]*, *[а там ше був вчивс'а ше уч'ін'ік сид'ет коло мене / но це з'імн'ав коло мене / јак куч'а с'іна в'із'ми праску і полат'//]*.

Разом з тим спостерігається й ствердіння [с'], а також [з'] у звукосполуках [с'к], [з'к], що виступають у прикметникових суфіксах -ський, -зкий, наприклад: *[апрел'ска паска]*, *[пол'ске кладб'ішч'е]*.

Крім основного вияву твердих фонем [ж], [ш] ([ж] [ш]), говірці м. Гнівань притаманні й позиційні варіанти цих фонем – напівм'які [ж'], [ш'], які виступають переважно перед [і] (< ъ, е) ([ш'іс'ц'], [на ме"ж'і]). На відміну від інших говірок подільського говору, перед закінченням -а в називному та знахідному відмінках однини іменників середнього роду ([п'ідн'іж:а], [роздор'іж:а] та ін.) і -у в орудному відмінку однини іменників III відміни ([подорож:у], [роск'іш:у] та ін.) фонемні [ж], [ш] вимовляються твердо.

У зібраному матеріалі спостерігається відсутність чергування [з] // [ж], [с] // [ш], [т] // [ч]: *возити* – [вoз'у], *носити* – [нос'у], *колотити* – [колот'у]: [**колот'у** соб'і чай/ а вона диве^ц'а].

Установлено, що в говірці м. Гнівань фонема |дж| майже немає: у дієслівних формах 1-ої ос. однини теперішнього часу типу *ходжу*, *воджу* фонема |дж| переходить у [д'] (*[ход'у]*, *[вод'у]*) або замінюється на фонему |ж| (у мовленні жителів молодшого віку): *хожу*, *бужу*, *сизу* та ін. Крім того, африката |дж| нерідко заступається через |ж| е цій говірці і в інших випадках: [*жм'іл'*], [*бжoла*].

У багатьох словах спостерігається й заміна африкат |дз|, |дз'| відповідними фрикативними свистячими |з|, |з'| (це є особливістю говорів південно-східного наріччя [6]): [*зеркало*], [*звоник*], [*зв'ін*], [*кукуруза*] та ін.

В одних випадках звужується вживання напівм'якої африкати [ч·] або [ч'] (*[кloch:а]*, *[oблич:а]*), а в інших, навпаки, спостерігається вживання пом'якшеної африкати [ч'] на місці літературного твердого звука [ч] (*[курч'а]*, *[волоч'ат]*, *[кач'ка]*, *[орач']*): [*вона йде бо це вже курка ч'іяс' там/ котрас' з д'івч'ат дала зерна/ а це вже не наша курка/ то вона вже ган'ала*].

Для обстежуваної говірки характерним явищем є так зване «шокання», тобто заміна у вимові [шч] на [ш] (*[а шо ш як ја жіх бач'у/ т'ій хочец'а/]*, *[п'ідкидају шoп врод'і би повна та баноч'ка/ бапц'а каже шoc' мен'ше стало /]*).

Зауважимо, що на відміну від африкати |ц'|, що може виступати як на початку, так і в кінці складу та в кінці слів, африката |ц| в досліджуваній говірці майже не зустрічається в кінці слів і в кінці складу, за винятком деяких іншомовних слів ([палац], [матрац]). Африката |ц'| звичайно реалізується в основному своєму вияві [ц'], хоч і спостерігається ствердіння її у звукосполуці [ц'к], що виступає в прикметниковому суфіксі: [*багато ходили в к'іно черес то шо по п'ят' коп'іжок було ц'іна д'ецкогo с'іанаса*].

Привертає увагу й те, що говірці м. Гнівань притаманні особливі риси, які стосуються вимови сонорних фонем [р] – [р'], [л] – [л'], [н] – [н'] ('). Переважно фонема [р] вимовляється твердо перед голосними: [*бур'ак*], [*веч'ерати*], [*говору*], [*пров'ірати*], [*порадок*], [*раба*], [*радно*], [*трапка*], [*шкрабати*], але трапляються випадки вживання м'якого [р'] за умови, що порівняно з літературною вимовою зникає звук [j]: [по^удв'ір'а], [п'ір'а], [по^удв'ір'і], [п'ір'і] (*[вт'ік/з'і школи т'ік ја / а сам ја йду черес колгосп/ черес подв'ір'а]*).

Фонема [л], [н] у досліджуваній говірці реалізуються в основних своїх виявах [л], [н] та у звукових варіантах [л'], [н'], причому останні варіанти звичайно виступають у всіх словах у позиції перед [і] (<Ь): [*л'іто*], [*л'івий*] та ін. Але в окремих словах пом'якшений [н'] виступає і перед шиплячим: [*ну вже в жин'іха мен'ше л'удей йде*].

Окремо слід сказати про відбиття в говірці звукосполук [ри], [ли], що походять з давніх колишніх [рѣ], [лѣ], [рѣ], [лѣ], у яких редуковані голосні були у слабкій позиції. За нашими спостереженнями, у таких випадках звичайно реалізовано [ри], [ли] (*[кривавий]*, *[грим'іти]*, *[глитати]*), але для слова *криниця* на території дослідження зафіксовано таку вимову, як [*кирниц'а*], [*керниц'а*].

Однією з найвиразніших, послідовно фіксованих рис консонантизму говірки міста є зникнення фонем [j] у позиції після голосного: [*то вже вс'і обрадувалис'/ шо це знашли л'удину / і було с'т'іл'ки клоп'іту /]*, [*ну вс'о вже тод'і пришов/ вже брали коровай д'івчата*].

Окрему групу приголосних фонем становлять задньоязикові [г], [к], [х] та фарингальний (гортанний) [ґ]. Для говірки міста Гнівань характерне вживання фонем [г] замість фонем [ґ]: [*ганок*], [*грати*], [*гвалт*]. У певних позиціях згадані фонем реалізуються і як напівпом'якшені звуки [г^ʷ], [к^ʷ], [х^ʷ] (як і в літературній мові): [*х'іба мин'і вашко/ кау ја/*].

Як і багатьом говіркам подільського говору [3], говірці м. Гнівани притаманна асимілятивна зміна [г] – [х], [г] – [к]: *[буде видно/ хто куриє/ це проб'іхтис' нада туди/]*. Однак варто звернути увагу на те, що в іменниках І відміни в давальному та місцевому відмінках однини приголосні чергування [г], [к], [х] зі свистячими [з], [ц], [с] часто порушується, через що в говірці міста співіснують паралельні форми: *[на но'з'і], [у рук'і], [на но'з'і], [у руц'і]*.

З інших особливостей реалізації приголосних у говірці міста Гнівани відзначимо ще деякі:

- поширеність протетичного приголосного [г]: *[гоко], [горати], [го'б'ідати]*;
- відсутність подвоєння (подовження) м'яких приголосних: *[ши'т'а], [р'іл'а], [кам'ін'а]*): *[ну таке жит'я як обичне/], [шо там пририхтували/ ну бош весіл'а/]*;
- наявність у деяких словах явища метатези (переставляння звуків чи складів) (*[гоірок]*): *[було назби'рају гоірків/]*;
- поширеність випадіння звуків, групи звуків чи складів у середині слова (явище синкопи (*кае (каже), бое (боже), мона (можна), тое (тоже), [вс'оремја]* (всьо врем'я)), в кінці слова (явище апокопи (*тре (треба), хоч (хочеш)*): *[а в'ін їде мопедиком / т'ій кае / о тут добр'і уч'ін'іки /], [н'е кау не рвала /], [ну вони тое курили / а ја ше не всп'ів /], [а ч'о не так/ не так/ бо кому піт хв'іст//], [так і зара внуч'ка моја по деревах лазе так само л'убе/], [в гн'іван'і шос' тре купити/]*;
- наявність вставлення звуків у середину слова (унаслідок впливу російської мови: *[ја не помн'у чи він кап'ітан чи мајор по зван'іју /], [а ч'о не на зан'ам'іях / чи це ја вже буду вчитис'а за вас один за другого /]* (пор. рос. *звание, занятие*).

Аналіз підсистеми приголосних говірки міста Гнівани дає змогу зробити висновок, що вона має риси, які відрізняють її від української літературної мови, а також має спільні з іншими говірками подільського говору південно-західного наріччя фонетичні особливості.

Аннотація. В этом исследовании рассмотрены фонетические особенности говора жителей города Гнивани Тывровского района Винницкой области. Проанализировано подсистему согласных звуков. Специфика исследуемой темы предполагает применение системного подхода к литературной и источниковой базе работы, использование описательного, сравнительно-исторического методов и методов анализа и синтеза.

Ключевые слова: говор, звукосочетание, консонантизм, согласный, фонема.

Abstract. In this study, the phonetic features of the dialect of the inhabitants of the city of Gnivani of the Tyvriv district of Vinnytsia region are considered. The subsystem of consonants sounds is analyzed. The specificity of the topic under consideration involves the application of a systematic approach to the literary and source base of work, the use of descriptive, comparative-historical methods and methods of analysis and synthesis.

Key words: consonant, consonantism, dialect, phoneme, sound combination.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Атлас української мови : в 3-х т. Т. 1. Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі. Ред. кол.: І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська та ін. Київ: Наук. думка, 1984. 498 с., карт.
2. Дзедзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології: вступні розділи. Ред. : К. Й. Галас, В. І. Добош. Ужгород : Ужгородський держ. ун-т, 1966. 100 с.
3. Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору. Поділля: історико-етнографічне дослідження. [Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін.]. Київ : Доля, 1994.
4. Монахова Т. В. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 128 с.
5. Вдовиченко А. В. Фонетичні особливості говірки міста Гнівани Вінницької області: підсистема голосних. *Вісник СНТ*. Вінниця: ДонНУ, 2017. Вип. 9. С. 27–30.
6. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
7. Подільський говір: Бібліографічний покажчик / Уклад.: І. В. Гороф'янюк, Н. Д. Коваленко, Т. М. Тищенко. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. 141 с.